

פרופ' נחום מ. ברונזניק

המטונימיה בשירות הפשט והדרש

הלשון עשירה בכל מיני מליצות, קשויים וציורי דיבור שונים. אחד מהם הוא מה שמכונה במונח מטונימיה (בעברית: חילוף – השם). מפרשי המקרא הקלאסיים הרגישו בחוש לשונם הבריא את קיומה, ופירשו על פיה באופן פרטני שימושים קשים בלשון המקרא. אולם הם לא הגדירו במדויק את טיבה, והיקף תחום פעולתה. ממטרת מאמר זה להגדיר את דרכי פעולתה, לקבוע את כלליה, למיין אותם ולהדגים אותם לא רק בדוגמות שכיחות אלא גם לפרש על פיהם שימושים סתומים בלשון המקרא ובלשון חכמים.

חכמינו כבר עמדו על חשיבותה של קביעת כללים: היה ר' מאיר אומר, הוי כונס דברי תורה כללים, שאם אתה כונסם פרטים, מייגעים אותך, ואי אתה יודע מה לעשות (ספרי, דברים, פי' שו). רק לאחר שעומדים על הכללים יכולים ליישם אותם בפרטים. בלשונו של ר' נחמיה שם: הוי כונס דברי תורה כללים, ופורט, ומוציאם... כטיפים הללו של טל שהן קטנות. מבחינה מסויימת יש לדמות עשייתם של כללים למלאכת מעמר, שהיא אחת מל"ט מלאכות של שבת. לכאורה אין במלאכה זו משום מעשה יצירה, שהרי לא חל שום שינוי מהותי בפרטים, אלא מכאן אנו למדים, שעצם הקיבוץ של פרטים מפוזרים להבילה אחת מהווה מלאכת מחשבת, שבכך יש משום שינוי בתפקידם של הפרטים הבודדים.

יש לחלק את המטונימיה לארבעה סוגים, שהמכנה המשותף ביניהם הוא, שניתן להחליף מלה במלה אחרת, בשתי מלים שיש ביניהן זיקה מושגית או עובדתית.

הסוג הראשון: שני שמות או פעלים שיש ביניהם יחס של סיבה ומסובב, דהיינו גורם ונגרם, או יחס של אמצעי ותכלית, ניתן להחליף את האחד בשני, ולהשתמש בשני תוך כוונה לאחד. השם עון בביטוי, גדול עוני מנשא (בראשית ד, יג) משמעו, עונש, כמפורש באבן עזרא שם. כך גם משמעו בביטוי, לא יקום עד אחד באיש לכל עון וגו' (דברים יט, טו) כמפורש ברש"י שם לפי שפתי חכמים. כך גם בביטוי, אם יקרך עון בדבר הזה (שם"א כח, י) כמפורש במצודת דוד שם. ובמצודת ציון שם מפרש כזאת את הפסוק, אבותינו חטאו ואינם אנחנו עונותיהם סבלנו (איכה ה, ו), דהיינו שאנחנו סובלים מתוצאות העונש שהם קבלו. במשמעות זו משמש השם "פשעי" בביטוי, מכל פשעי הצילני (תהלים לט, ט) כמפורש במצודת דוד שם: תצילני מן העונש הבא על פשעי. בכל אלה משמשת הסיבה, העון והפשע, במקום המסובב, דהיינו העונש והיסורים הבאים כתוצאה. בדרך זו משמש הפועל "לחטיא" בפסוק, אל תתן את פיך לחטיא את בשרך (קהלת ה, ה) במובן "להלקות את גופך" (תנחומא, מצורע, א), וכזאת בתרגום לפסוק: למיגרם דין גיהנם עלי בסרך. ובקהלת רבה שם נדרש פסוק זה על מרים שדברה לשון הרע בפיה "ולקו כל אבריה".

השם "שפטים" משמש בדרך מטונימיה דומה במשמעות עונשים (שמות יב, יב; יחזקאל ה, י; יא, ט) כפי שמתורגם בת"י ליחזקאל שם: פורענות דינין, דהיינו עונש של משפטים. גם השם משפט (שם כג, כד) מתורגם בת"י כך, וגם הפועל "ושפטוך" (שם) מתורגם שם במובן של מתן עונש: ויתפרעון מניך. וכזאת מתורגם הביטוי, אשפט אתכם (שם יא, י): אתפרע מנכון, דהיינו אעניש אתכם, כך גם משמעו של הפועל "דן" בביטוי, וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי (בראשית טו, יד), דהיינו אני מעניש כפי שמפרש רש"י שם: בעשר מכות, כמבואר בשפתי חכמים שם. בכל האמור משמש השם של הגורם כתחליף לשם של הנגרם.

השמות צדק וצדקה משמשים במשמע של ישועה כגון בפסוקים: ושחקים יולו צדק (ישעיה מה, ח); המורה לצדקה (יואל ג, כג, ואבן עזרא שם); **שָׁמַשׁ** צדקה (מלאכי ג, כ); הביטוי, כהניך ילבשו צדק (תהלים קלב, ט) מקביל לביטוי, כהניך... ילבשו תשועה (דהי"ו ב, מא). וכן הם משמשים כשמות מקבילים בפסוק, הודיע ה' ישועתו לעיני הגוים גלה צדקתו (תהלים צח, ב). והטעם לכך, משום שצדק וצדקה הם סיבה להבאת ישועה למי שראוי לה, ולכן ניתן להחליף את שם המסובב בשם הסיבה.¹

החלפה הפוכה מזו נמצאת בביטוי, החיים והמות נתתי לפניך (דברים ל, יט). הכוונה של "החיים" היא לתורה ולמצוות המביאות חיים לאדם, והכוונה של "והמות" היא לחטאים ולעוונות המביאים מות לאדם. ובכן יש לנו כאן תופעה של החלפת הסיבה במסובב. דוגמה נוספת להחלפה כזו הוא הביטוי, מות בסיר (מל"ב ב, ז), שכן הכוונה היא שיש רעל בסיר. גם כאן מוחלפת הסיבה במסובב.

באמצעות מטונימיה כזו יתפרש לנו דרש שנתלבטו בו המפרשים. על הביטוי, "במורא גדול" שבפסוק, ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה... ובמורא גדול (דברים כו, ח) נאמר בהגדה של פסח: זה גלוי שכינה. בדומה לכך מתורגם בת"א ות"י שם, וכן בת"י לירמיה לב, כא. וכזאת מתורגם הביטוי, למען תורא (תהלים קל, ד): בגלל דתתחמי (כדי שתיראה). לפי דעת כמה מפרשים הדרש מבוסס על עירבוב שורש פ"י (ירא) בשורש ל"ה (ראה)². ר' יעקב עמדין בסידור בית יעקב מפרש, שהדרש מבוסס על הכתיב "ובמרא", חסר וי"ו, לכן הרי זה כאילו שכתוב ובמראה. יש שפירשו את הדרש על יסוד דמיון צליל מורא / מראה³. ויש שהרחיקו לכת ושיערו שלפני המדרש והתרגום היה כתוב בתורה ובמראה⁴.

1. על פי דרך זו פירשתי את הדרש "ישועות", זה סדר נזיקין" (שבת לא, א). סדר נזיקין עוסק בעשיית צדק המביא לישועה בעניינים שונים, לכן ניתן להשתמש על דרך המטונימיה בשם המסובב, ישועות, במקום שם הסיבה, צדק, דהיינו סדר נזיקין ("ישועות", זה סדר נזיקין", המעין, תמוז תש"ס, 26-32).
2. ראה פירוש ההגדה בספר כל בו; מהרז"ו במבואו למדרש רבה, סוף הערה יא.
3. ראה אנציקלופדיה מקראית, כרך ח, עמ' 643.
4. ראה דניאל גולדשמידט, הגדה של פסח, למקום.

אולם אין צורך כלל להיזקק לכל זאת. הדרש מבוסס על המטונימיה של החלפת הסיבה במסובב. גילוי שכינה גורמת לנוכחים חוויה של יראה ופחד כמתואר בפסוקים (שמות כ, טו; טז; איוב ד, יג-טו; דניאל ח, כז; י, ז-ט). לכן על דרך המטונימיה ניתן להשתמש בשם המסובב, מורא, במקום הסיבה, דהיינו גילוי שכינה. וכבר עמד על עיקרו של פירוש זה הריטב"א בפירושו להגדה. ויש אישוס לפירוש זה בכינוי "מורא" לה' בביטוי, יובילו שי למורא (תהלים עו, יב) לפי אבן עזרא ורד"ק שם, ובכינוי "פחד" לה' בביטוי, פחד יצחק (בראשית לא, מב) לפי רש"י שם. וההסבר לכינויים אלה, כי החוויה של נוכחות כבוד ה' גורמת למורא ופחד, ולכן ניתן לכנות את ה' שהוא הסיבה לכך באמצעות התוצאה הנגרמת מגילוי שכינתו. יש לציין, שבדומה לזאת, להבדיל, פסל של אליל מכונה בשם "יראה"⁵. גם השם "נוראות" בפסוק, אשר עשה... ואת הנוראות האלה אשר ראו עיניך (דברים י, כא), דהיינו דברים נוראים, משמעו: נסים ונפלאות המעוררים יראה, כפי שעולה מת"א ות"י שם, ומת"י לישעיה כא, א. ובכן יש כאן שימוש על דרך המטונימיה במסובב במקום הסיבה.

בדרך מטונימיה דומה מתפרש כראוי הפועל "מתנחם" בפסוק, הנה עשו אחיך מתנחם לך להרגך (בראשית כז, מב). התנקמות גורמת למתנקם למצוא נחמה, דהיינו רגש של הקלה ונחת רוח⁶, מכעסו על שונאו. ובכן משמעו של 'מתנחם' כאן הוא: מתנקם, על פי החלפת הסיבה במסובב. יחס מטונימי זה ביניהם בא לידי ביטוי בתקבולת שביניהם בפסוק, הוי אנחם מצרי ואנקמה מאויבי (ישעיה א, כד)⁷.

בדרך מטונימית יש לפרש לשון קנאה בפתגם: קנאת סופרים (=מלמדי תינוקות) תרבה חכמה (בבא בתרא כב, א) במוכן תחרות - החלפת המסובב בסיבה - כי התחרות היא תוצאה הנגרמת מסיבת הקנאה, והתחרות בין מלמדים⁸ וזאת שמרבה חכמה בתלמידים של כל אחד מהם. כדומה לזאת בקהלת ד, ד.

באמצעות המטונימיה ניתן לנו לפתור בעיה ידועה בפרשת ויקרא המסתיימת במלים: ונסלח לו על אחת מכל אשר יעשה לאשמה בה (ה, כו). הלא אין מסיימים בקריאת התורה בדבר רע. לכן היו קהילות שכדי שלא לסיים בדבר רע היה הקהל עומד מיד לאחר קריאת פסוק זה, וקורא: לא-ל אשר שבת מכל המעשים ביום השביעי, ביטוי מתפילת יוצר של שבת, שראשי תיבותיו מהווים את המלים: לאשמה בה⁸. ונראה להציע, שהפועל לאשמה,

5. מכילתא, בשלח, ריש פ"א; סנהדרין קו, א.

6. למשמעות זו השווה הפסוק, ויקרא את שמו נח לאמר זה ינחמנו ממעשנו וגו' (בראשית ה, כט), רש"י ורד"ק שם.

7. על פי מטונימיה זו מכונה יום הנקמה של ה' ממלכות אדום (ישעיה לד, ח; סג, ד) בלשון חכמים בשם יום הנחמה (פסחים גר, ב). לכן אין ליחס משמע סימנטי של נקמה לעצם לשון נחמה כפי שעשה מרדכי מישור (לשוננו, סד [תשס"ב], 153-155).

8. ראה מעינה של תורה לסוף פרשת ויקרא באשר לקשר של ביטוי זה לנאמר בסוף פרשת ויקרא.

היינו לאשום (כדוגמת לאהבה את ה' – דברים יא, יג – שהוא לאהוב את ה') אין כוונתו להיות אָשם בחטא אלא בדרך המטונימיה, להיות חייב קרבן אָשם, על פי החלפת המסובב – קרבן אשם – בסיבה שהיא לאשום, להיות אָשם. מבחינה זו הסיום הוא בדבר טוב, שכן הבאת קרבן אשם מביא לידי כפרה על החטא שעשה.

מכאן ואילך נעסוק בהדגמת המטונימיה של המין השני בסוג זה, דהיינו החלפה בין שני שמות, או פעלים, של אמצעי ותכלית. העין שהיא האמצעי של ראייה משמשת גם במשמעות התכלית שלה, דהיינו מראה, כגון בביטוי, ועינו כעין הברדלח (במדבר יא, ז). וכדומה לזה בלשון חכמים המלה "כעין" במובן דומה אל ^{אוצרת השם} כולומר כמו המראה של. כל כלי הדיבור משמשים גם כן בהוראת תכליתם, דהיינו הדיבור, וגם הדבר המדובר, כגון בשמות לשון ושפה. החך שהוא אחד מכלי הדיבור כבפסוק, אמת יהגה חכי (משלי ה, ז) משמש גם במשמעות דיבור כבניב, חכו ממתקים (שה"ש ה, טז) כמו שמפרש רש"י שם: דבריו עריבים. וכך בדרש בשה"ש שם: כה אמר ה'. ... דרשוני וחיו (עמוס ה, ד) – יש לך חך מתוק מזה, דהיינו האם יש לך דיבור מתוק מזה. הביטוי, נאוו לחייך בתורים (שה"ש א, יא) נדרש בשה"ש שם: בשעה שקורין דברי תורה בתוריהן – הלכות פסח בפסח, וכו'. לפי דרש זה משמעם של לחיים הם דברים הנאמרים באמצעותם.

זרע משמש גם במשמעות בנים (בראשית לח, ח, ועוד), שכן הוא האמצעי להקמתם. בדומה לכך, השם "און" שמשמש בדרך העברה, מטאפורה, במשמעות של כח גברא (בראשית מט, ג), ומזאת בדרך מטונימית, בחילוף התכלית באמצעי, במשמעות בן (משלי יא, ז, ורש"י שם; איוב יח, יב, ורש"י שם). בדרך מטונימיה זו משמש השם "מטה" בלשון חכמים במשמעות זרע ובנים בניב "מטתו שלמה" על יעקב משום שכל בניו צדיקים (ויקרא רבה לו, ה). וכך בלשון התפילה "ותהא מטתי שלמה לפניך" (ברכות ס, ב), שלא יהא פסול ורשע בזרעי (רש"י שם).

השם "פעולה" משמש גם במשמע שכר כבפסוק, לא תלין פעולת שכיר אתך (ויקרא יט, ג), שכן פעולה היא אמצעי לקבלת שכר¹⁰. כאן חילוף התכלית באמצעי. וכמו כן להיפך. שכר משמש במשמע עבודה בפסוק, כי משנה שכר שכיר עבדך (דברים טו, יח),

9. שימוש זה הוא ביסודו של הטעם למה הכהן מקבל את הלחיים מכל בהמה, והוא, משום שפינחס התפלל בלחיו לפני שהרג את זמרי (ספרי, דברים, פי' קסה; חולין קלד, ב). וכן בדרש לשם לוחות, שהם נקראים כך משום שיגיעתם בלחי (תנחומא, נשא, יח), דהיינו שדברי תורה נלמדים באמצעות עמל הלחיים.

10. כך משמעה של "פעולה" בביטוי "עושה בפעולה" (ויקרא רבה לד, ד): עובד בשכר (מתנות כהונה שם). וכך משמעה של עמלה בלשון חכמים במאמר: תמן קריין לפעלא טבא עמלה [שם בבבל קוראים לשכר טוב עמלה] (בראשית רבה לט, א, לפי הגירסה הנכונה במהד' תיאודור-אלבק, עמ' 380, ויש לציין שבבראשית זוטא לר' שמואל מסנות, עמ' סו, ליתא לתיבה "טבא"). ומכאן למונח עמלה בעברית בת ימינו לתשלומים שונים ולשכר טירחה.

שנתפרש שעבד עברי עובד כפליים משל שכיר, כי הוא עובד גם ביום וגם בלילה (ספרי, דברים, ריש פי' כג; קידושין טו, א). חילוף האמצעי בתכלית.

השם "יגיע", שמשמעו עבודה קשה, משמש במשמעות פרי האדמה (דברים כח, לג; ישעיה נה, ב) וכן בפסוק, ויתן יבולם ויגיעם לארבה (תהלים עח, מו), חילוף התכלית באמצעי, שכן עבודה קשה בשדה היא אמצעי להשגת יבול טוב. ובהקשר של עבודה בכלל משמש השם יגיע במשמעות עושר ונכסים (ישעיה מה, יד), שכן יגיעה היא אמצעי לרכישת עושר ונכסים.

על יסוד מטונימיה כזו מבוסס הדרש בהגדה של פסח: את עמלנו – אלו הבנים. מפרשי ההגדה עמלו בהסברו של דרש זה, והנכון כפירושו של אבודרהם "שהם גדלים מעמל האדם ויגיעת ידיו" (אבודרהם השלם, עמ' רכז), כלומר: מכיון שבנים גדלים באמצעות עמל ההורים, לכן ניתן לכנות אותם על דרך המטונימיה בשם "עמל". בדומה לכך בדרש לביטוי, כי נשני א–להים את כל עמלי (בראשית מא, נא), שיוסף שכח את תלמודו (בראשית רבה עט, ה). כאן משמש השם "עמל" על דרך המטונימיה במשמעות ידיעת הדבר הנלמד, כי עמל הוא האמצעי המביא לכך כמו שאמר ר' יצחק: אם יאמר לך אדם, יגעת ו לא מצאתי – אל תאמן... יגעת ומצאתי – תאמן (מגילה ו, ב).

חרב משמשת במשמעות הרג (שמות ה, ג, ת"א ות"י), כי בדרך כלל חרב משמשת כאמצעי להריגה. נחלת כל שבט ושבט נקראת בשם גורל (שופטים א, ג), כי חלוקת הארץ נעשתה באמצעות גורל (במדבר כו, נו). השם מקרא משמש במובן מקום אספה (ישעיה ד, ה, ת"י ורד"ק שם), שכן הנאספים באים למקום האספה באמצעות קריאה. משמעו היסודי של לדרוש הוא לחקור (קהלת א, יג), אבל הוא משמש גם במובן לפרש כגון במאמרים: לקרות את יודע לדרוש אין את יודע (ירוש' ברכות ^{אצורת התורה} יצירה ^{התורה} עד שדרשה ר' יעקב למען ייטב לך – לעולם הבא שכולו טוב (ירוש' חגיגה ב, א). וכך יש לפרש את הפסוק, כי עזרא הכין לדרש את תורת ה' (עזרא ז, י). הדרישה, דהיינו החקירה בהבנת המקרא, היא האמצעי להשגת המטרה, והיא, הפירוש הנכון למקרא, ולכן ניתן להשתמש בפועל לדרוש במובן לפרש¹¹.

השתלשלות מעניינת עבר השם מוסר. משמעו היסודי הוא יסורים (ירמיה ל, יד; משלי יג, כד; כב, טו), וממנו בדרך העברה (מטאפורה): תוכחה מייסרת, ומזאת בדרך מטונימיה: לימוד, דעת, חכמה, וכיוצא באלו (משלי א, ב; ה, כג), ובעברית שלאחר המקרא במובן טוהר המידות ואורח חיים ערכי¹². גם כאן יש שימוש באמצעים, יסורים ותוכחות, במקום המטרה והתכלית דהיינו לימוד, דעת וחכמה.

11. ראה אליעזר מרגליות, "המונח 'דרש' בתלמוד מדרשים", לשוננו, 20 (תשט"ז), 50–61, ובעיקר עמ' 54, 60.

12. באשר למקורות, ראה מילון בן יהודה, ערך מוסר. ושם מובא שימוש זה אצל רב האי גאון.

התורה נקראת "תורת משה" (מלאכי ג, כב) משום שהוא "נתן נפשו על התורה" (מכילתא, שירה, פ"א). אך עדיין אנו זקוקים להסבר משמעו של כינוי זה לתורה מבחינה לשונית. ונראה שגם כאן יש ענין של מטונימיה, השימוש באמצעי, משה שהביא את התורה לישראל, במקום שם ה' נותן התורה. כעין זאת בפתגם הארמי: חמרא למריה וטיבותא לשקייה (בבא קמא צב, ב), היין שייך לבעליו אבל החזקת הטובה נותנים למשקה, למגיש את היין לאורחים.

בהקשר זה יש לציין, שגם בהלכה מייחסים חשיבות רבה למעמדו של האמצעי. דבר זה משתקף בעניינים שונים בהלכה, והנה כמה מהם בקצרה: מכשירין דפסת... כפסח דמי (פסחים צ, א); מכשירי מצוה כמצוה דמו (יומא מח, ב); מכשירי קרבן כקרבן דמו (ע"ז מו, ב); מכשיר כמכפר (חולין קמ, א). וכעין זאת בענייני קנין. אם מעסיק של אומן מושך כלי אומנותו של האומן אין האומן יכול לחזור בו. מבחינה מסויימת הרי הדבר כאילו שהמעסיק עושה מעשה משיכה באומן עצמו (בבא מציעא מח, א ותוספות ורא"ש שם). לכן אין לתמוה על שהלשון משתמשת בשם של אמצעי כתחליף לשם של תכלית האמצעי.

הסוג השני: החלפת שם של עצם בשם המקום שהוא נמצא בו, או החלפת תכולה בשם המכיל שלה. השם "שמים" משמש כתחליף לשם ה' כגון בניב, תורה מן השמים (משנה סנהדרין י, א), וכן "שמיא" הארמית (גיטין ו, ב) על שם שה' יושב בשמים (תהלים ב, ד). הביטוי, משה קבל תורה מסיני (אבות א, א) שנתקשו בו הדרשנים, שלפיהם צריך להיות "בסיני", ותלו בו דרשות מדרשות שונות, אינו אלא שימוש מטונימי במובן: מה' שהופיע בהר סיני כמפורש אצל ר"ע מברטנורה שם. בביטוי, האזינו השמים... ותשמע הארץ (דברים לב, א) הכוונה, לפי רס"ג כמובא באבן עזרא שם, למלאכים הנמצאים בשמים ולאנשים יושבי הארץ. כדומה לזאת בבעל הטורים שם. תבל משמשת גם במשמעות יושבי תבל (תהלים ט, ט; צו, יג; צח, ט). ציון בביטוי, לאמר לציון עמי אתה (ישעיה נא, טז) הכוונה ליושבי ציון (ת"י, ופסיקתא דרב כהנא, סוף אנכי אנכי). ירושלים, בביטוי, עד גלות ירושלים (ירמיה א, ג) הכוונה ליושבי ירושלים.

מחנה משמש כמונח גם למקום וגם לאנשים הנמצאים בתוכו (בראשית לב, ט; יהושע יא, ד; דהי"א יד, טז). נוה, שמשמעו, מעון (תהלים עט, ז) משמש גם כן במובן אנשי המעון, המשפחה, כבביטויים: נוה צדיקים יתברך (משלי ג, לב); ואקב נוהו פתאם (איוב ה, ג). אהל שהוא שם של מקום משמש גם במובן אשה כגון בפסוק, שובו לכם לאהליכם (דברים ה, כז), שנתפרש: אין אהלו אלא אשתו (מועד קטן ז, ב). וכך בפסוק, וידעת כי שלום אהלך (איוב ה, כד) הכוונה לאשתו של אדם (יבמות סב, ב). והטעם: כי מקומה של אשה באהל כבפסוק, כל כבודה בת מלך פנימה (תהלים מה, יד)¹³. על קרבן פסח נאמר, בבית אחד יאכל (שמות יב, מז). אולם לפי ההלכה הכוונה בחבורה אחת, אבל נאכל בבתיים הרבה לאותה החבורה

13. ראה יבמות עז, א, ושם מובא שבארץ ישראל הסמיכו זאת על הפסוק, איה שרה אשתך ויאמר הנה באהל (בראשית ית, ט). וראה ת"י לישעיה מד, יג.

שנמנתה על קרבן הפסח (מכילתא, ת"י ורש"י לפסוק), כי בדרך כלל חבורה אחת מזדמנת בבית אחד, מכאן החלפת שם היושבים בשם מקום ישיבתם. לשון בית שבפסוק, ואיש כי יקדיש את ביתו (ויקרא כו, יד) נתפרש שהכוונה לנכסים שבתוך הבית¹⁴.

טנא, שמשמעו סל, משמש גם במובן התכולה שבו, כגון פירות בפסוק, ברוך טנאך (דברים כח, ה, ורש"י שם). קומץ, שמשמעו החלל שנוצר משלש אצבעות כפופות (ויקרא ו, ח) משמש גם במשמעות התכולה שבו (משנה מנחות ג, ב). באימרה, בשלשה דברים אדם ניכר, בכוסו ובכיסו ובכעסו (עירובין סה, ב), משמעו של "בכוסו" הוא ביין שבתוך הכוס, ומשמעו של "ובכיסו" הוא בכסף שבתוך הכיס. ובכן מטונימיה של מכיל במקום התכולה שבו. הלב נחשב למושב הדעת והחכמה (דברים כט, ג), אבל הוא משמש גם במובן התכולה שבו, דהיינו הדעת והחכמה כבניב "חסר לב" (משלי ו, לב; ז, ו; ט, ד), שמשמעו חסר דעת.

על פי דרך מטונימיה דומה מתפרש השם מזוזה לקלף שעליו כתובות שתי הפרשיות שבתוכה שבהן נאמרת מצוה זו. הלא משמעה של מזוזה הוא אחד משני הצדדים שבחלל הקיר ששם נתונה הדלת ככתוב, וכתבתם על מזוזות ביתך (דברים ו, ט), אלא משום שהקלף הזה קבוע במזוזה שבצד הדלת הוא נקרא על שם מקום קביעתו, דהיינו קריאת שם התכולה על פי מקום מושבה. במיוחד ברור הדבר לפי אלה שנוהגים לשים את הקלף בתוך חקיקה במזוזה שליד הדלת¹⁵.

לסיכום יש לציין, שלשם "שלום" יש משמעות מטונימית. לשם זה יש משמעות נרחבה ומקיפה, הכוללת בתוכה כל ההיבטים והבחינות של מצב תקין וטוב. לזאת הכוונה בכל שאלת שלום ודרישת שלום שבין איש לרעהו. ונראה להציע שמשמעות זו יסודה במאמר: לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום (סוף מסכת עוקצים)¹⁶. לכן ניתן להתייחס מבחינה מטונימית לכל הטובות והברכות על שם הכלי המכיל את כולן, והוא השלום.

אוצרות התורה
אוצרת השת

14. ראה ספרא לפסוק, ופיטי יניי מהד' רצ"מ רבינוביץ, כ"א, עמ' 481, וספרי, פיטי יניי – ביאורים ופירושים, עמ' 263.

15. בהקשר זה כדאי למסור כאן, שבישיבת ר' יצחק אלחנן שבארה"ב, בעת לימודי בה, היו נוהגים לקרוא את תעודת הסמיכה לרבנות בשם "קלף", כי היא היתה כתובה על קלף. במילונים לא מצאתי הוראה זו ל"קלף", וצריך בדיקה בספרות הרבנית של הדורות האחרונים אם נמצא שם כזאת. ואולי הוא תרגום – שאלה מן האנגלית בה מכוונה מסמך או תעודה בשם "Parchment".

16. על פי מאמר זה מתפרש לנו הלשון "למשמרת שלום" בתפילה הנאמרת לאחר ברכת כהנים: אדיר במרום... אתה שלום ושמך שלום, יהיה רצון שתשים עלינו... חיים וברכה למשמרת שלום. השלום, כאמור, הוא כלי מחזיק ברכה, ותפקידו של כלי הוא להחזיק בתוכו את התכולה ולשמור עליה שלא תאבד. לכן הבקשה היא שה' יתן לנו חיים וברכה בתוך משמרת הכלי של שלום, שבכך החיים והברכה יישמרו ויתקיימו לזמן רב. באשר "למשמרת" במובן במשמרת, כידוע שאותיות היחס ב / ל מתחלפות. השוה: וכסא דוד מהרה לתוכה תכין (שמונה עשרה) במקום בתוכה תכין.

הסוג השלישי: קריאת שם של עצם על פי החומר שממנו הוא נוצר, או על פי מוצאו. לפי המדרש אדם הראשון אמר, אני נאה להיקרא אדם, שנבראתי מן האדמה (בראשית רבה, יז, ד)¹⁷. הוא גם נקרא בשם בשר על שם בשר גופו (ירמיה כה, לא; תהלים נו, ה). אשה נקראת בשם צלע (איוב יח, יב, ת"י ורש"י שם), כי היא נבראה מצלע (בראשית ב, כב).

כבלי נחושת נקראים נחשת (איכה ג, ז ותרגום שם) או נחושתים (שופטים טז, כא, ות"י שם) על שם המתכת נחושת שממנה הם נעשו. כמו כן כבלי ברזל נקראים בשם ברזל (תהלים קה, יח, ותרגום שם; קז, י, ורד"ק שם). תחתית של כלי שמבשלים בו על אש נקראת נחשת (יחזקאל כד, יא; משנה כלים ה, ג), כי היא עשויה מנחושת. פסילי כסף וזהב נקראים בשם כסף וזהב (שם ז, יט, ורד"ק שם). וכן אליל העשוי מעץ נקרא בשם עץ (הושע ד, יב; ת"י ורש"י שם).

סכין העשוי מאבן צור נקרא סתם בשם צור בפסוק, ותקח צפורה צור (שמות ד, כה) ומסתבר שהכוונה לסכין העשוי מצור (השוה יהושע ה, ב). מכשיר חד העשוי מברזל נקרא סתם ברזל בביטוי, לא תגיף עליהם ברזל (דברים כז, ה), שכן במקום מקביל הוא נקרא בשם חרב, כי חרבך הגפת עליה (שמות כ, כא).

כלי קיבול לשמן נקרא "קרן" (שמו"א טז, א) כנראה משום שהיה עשוי מקרן של בעל חיים. תקרה של בית נקראת "ארז" בביטוי, כי ארוה ערה (צפניה ב, יד, ות"י שם) כי היא היתה עשויה בדרך כלל מארזים כבפסוק, קורות בתינו ארזים רהיטנו ברותים (שה"ש א, יז). בעברית בת ימינו נקראים כלי בית כגון ארונות, שלחנות וכדומה בשם רהיטים על פי הלשון הערבית. ברם יש יסוד לכך בפסוק שם. אמנם שם מובנו קרשים (רש"י) או קורות דקות (רד"ק בספר השרשים), אבל על פי דרך המטונימיה מסוג הגדון ניתן לכנות כלי בית העשויים מקרשים בשם רהיטים על פי החומר שממנו הם עשויים.

לכסוף יש לציין, שגם ניתן לקרוא דבר על פי הצבע שלו. ארגמן, בביטוי שש וארגמן לבושה (משלי לא, כב), משמעו בגד צבוע ארגמן. תולעת שני בקשר לטהרת מצורע (ויקרא יד, ד), ובקשר לפרה אדומה (במדבר יט, ו) הכוונה, לשון צמר צבוע בתולעת שני.

הסוג הרביעי: החלפת שם דבר בשם דבר אחר שיש ביניהם קשר סימנטי או קשר עובדתי במציאות, והנה כמה דוגמאות בקצרה.

אמת משמשת במשמע הבטחה בביטוי, השומר אמת לעולם (תהלים קמו, ו, ורש"י שם). הניב אנשי אמת (שמות יח, כא) נתפרש: אלו בעלי הבטחה (מכילתא, עמלק, פ"ב). הקשר הסימנטי ביניהם הוא, שכן כל הבטחה ניתנת על יסוד אמירת דברי אמת מצד המבטית. תפילה

17. אולי מטעם זה אדם הוקש לקרקע ויש לו בהלכה דין של קרקע. ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך אדם. ונעלם ממחבר הערך ההלכה שאם מצא קן בראשו של אדם חייב בשילוח הקן משום שאדם נחשב כאדמה (תולין קלט, ב, ורש"י שם).

נקראת "רחמים" כגון במאמר, אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים (ברכות י, א), ובביטוי, שקדמתה לאה ברחמים (בבא בתרא קכג, א). והטעם, כי כל תפלה יסודה בבקשת רחמים מאת ה'.

תופעת הכעס נעוצה ברגש ההתנשאות של הכועס. בעלי המוסר קבעו, שכעס הוא תולדה של גאווה. וכבר קבעו חכמינו, שכשאדם "קוצף אינו קוצף אלא על הקטן" (אבות דרבי נתן, פל"ז)¹⁸. בהתאם לקשר סימנטי ועובדתי זה משמש השם "עברה" גם במשמעות כעס וגם במשמעות גאווה (ישעיה טז, ו; משלי כא, כד)¹⁹. וכן להיפך. גאווה משמשת במשמעות כעס בביטוי, ירעשו הרים בגאותו (תהלים מז, ד) כפי שמשמעת מהשוואה לפסוקים, הרים רעשו ממנו... לפני זעמו מי יעמד (נחום א, ה; ו), כך יש לפרש "גאונך" בפסוק, וברב גאונך תהרס קמיך תשלח חרונוך יאכלמו כקש (שמות טו, ז), שבו גאון מקביל לחרון, ושניהם משמשים כשמות נרדפים על דרך המטונימיה.

ההשתוקקות למישהו או למשהו נתפסת מבחינה סימנטית כהתחברות והתקשרות, מכאן שימוש של חשק, שמשמעו היסודי הוא להיות מחובר (שמות לח, יז; כח), במשמעות ההשתוקקות וההתאוות (בראשית לד, ח).

יום משמש בכמה הקשרים במשמע שמש כגון בביטוי, היום בא בוער כתנור (מלאכי ג, יט, ורש"י שם). לביטוי זה מעיר רש"י: בכמה דוכתין קרינן לשמשא יומא (בפירושו לעבודה זרה ד, א). וכך משמעו בניב, כחום היום (בראשית יח, א) כפי המשתמע מבראשית רבה שם, ורש"י שם. וכך משמעו בביטוי, רפה היום לערב (שופטים יט, ט, ורד"ק שם). והטעם, על פי הקשר העובדתי שרק ביום שולטת השמש.

נסיעה וחנייה הם מושגים הקשורים זה לזה במציאות. מכאן השימוש במונח מסע במשמעות חנייה כבפסוק, כי ענן ה' על המשכן יומם... בכל מסעיהם (שמות מז, לח). לכאורה קשה, שהרי הענן שכן על המשכן רק בחנייה, אלא כמו שמפרש רש"י שם: מקום חנייתם אף הוא קרוי מסע וכו'.

שני הפעלים הלך, בא קשורים ותלויים זה בזה, כי כדי לבוא למקום צריכים מקודם ללכת לשם. לכן לפעמים משמש הפועל הלך על דרך המטונימיה במשמעות בא. בביטוי, למה לא הלכת אלי (במדבר כב, לז) הכוונה היא, למה לא באת אלי, וכך מתורגם בת"א ות"י שם. כך בביטוי, לך ואראך את האיש וגו' (שופטים ד, כב, ות"י שם). וכך משמעו במלת הזרוז

18. מובאות לענין זה במאמרי "מדת הכעס והתייחסותה למדת הגאווה", אור המורה, לג, 274-254. יש להוסיף למובאות שם לשון הגר"א: סופה ומדרגה העליונה של גאווה הוא מדת הכעס (ביאורי אגדות, בראשית ביאורו לאגדת רבה בר בר חנה). בהקשר זה יש להסביר את הדרש לפסוק ונתן ה' לך שם לב רגז (דברים כח, סה); שם, בבבל (גדרים כב, א). ונראה שהדבר מבוסס על המאמר, שגסות הרוח ירדה לבבל (סנהדרין כד, א). ובכן מכאן המקור לרוגז, דהיינו הכעס השולט בבבל.

19. כך גם בספר בן-סירא יג, ז; טז, ח. ראה סגל במהדורתו, עמ' צט, ובמהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 232.

"לכו", כגון בביטוי, לכו נרננה (תהלים צה, א, ותרגום שם), וכך בבראשית לו, כ; כו. כולם הכוונה: בוא, בואו. בכך מתפרש הלשון: וילך משה וידבר... אל כל ישראל (דברים לא, א). המפרשים נתקשו בלשון הליכה, כי לא כתוב לאן הלך. אולם על פי דרך המטונימיה משמעו של "וילך" כאן הוא: ויבוא, כלומר, משה בא אל כל ישראל ודיבר אליהם. על יסוד מטונימיה דומה מבוססת הגזרה שוה בין הביטוי, ושב הכהן (ויקרא יד, לט) ובין הביטוי, ובא הכהן (שם שם, מד) כמבואר "זו היא ביאה וזו היא שיבה" (עירובין נא, א), שכן שיבה היא ביאה בחזרה למקום.

להבנה יש זיקה סימנטית לראיה ועיון. לכן בדרך המטונימיה משמש הפועל להבין במובן ראייה כבפסוק, ואני הייתי מבין והנה צפיר העזים בא (דניאל ח, ה). וכך בביטוי, ומה אתבונן על בתולה (איוב לא, א) כבת"י שם. כדומה לכך הפועל משכיל בביטוי, ונחמד העץ להשכיל (בראשית ג, ו), שמשמעו להסתכל לפי ת"א ות"י שם. כמו כן השם "שכל" בניב, טובת בעין ובין ממשותו של הדבר. לכן הלשון בעין משמש במובן ממש על פי מטונימיה כפולה. הראשונה: החלפת התכלית דהיינו מראה, באמצעי, דהיינו העין. והשנייה: החלפת מושג הממשות בראיית מראהו של הדבר, שתי תופעות שיש קשר עובדתי ביניהן, כי מציאותו של דבר נתפסת במראהו לעין.

צריך משמש בלשון חכמים במשמעות יכול כגון בהלכה: אצטלה היא קטנה שהיא צריכה להתגרש וכו' (ירוש' גיטין ו, ב)20. בכך יתפרש לנכון דרש שנתקשו בו המפרשים. על הביטוי, שמורים לכל בני ישראל לדורותם (שמות יב, מב) נאמר: מגיד שכל ישראל צריכין להשתמר בו (מכילתא, פסחא, פי"ד). אכן לפי משמעו השגור של "צריכין" דרש זה הוא בלתי מובן, אולם משמעו של "צריכין" כאן הוא יכולים, ובכן הכוונה היא, שכל ישראל בכל הדורות יכולים למצוא שימור בליל הפסח. גם השם "צרוך" בארמית, ו"צורך" בלשון חכמים משמש במשמעות יכולת כגון בביטוי "אם צרוך אית ביה" בת"י לביטוי, אם אלהים הוא (שופטים ו, לא, והשוה ת"י להושע ח, ו). כדומה לזה בדרש לניב, אלהים אחרים (שמות כ, ב): הרי נקראו בשמו ואין בהם צורך (מכילתא, בחודש, פ"ו). כך משתמש בו רש"י בדבריו: להודיע שיש צורך כמי ששולח אתכם (שמות ז, ט) כמבואר בשפתי חכמים שם. ויש לציין שגם נמצא להיפך יכול משמש במובן צריך: אין יכול להפר, אין צריך להפר קאמר (מיוחס לרש"י לגדרים פג, ב ד"ה רב נחמן), החלפת לשונות צריך ויכול היא דוגמה מעניינת לפעולתה של מטונימיה בין שני מושגים שיש ביניהם קשר עובדתי משום, שבדרך כלל, כשבן אדם צריך באמת לאיזה דבר ימצא איכשהו את היכולת להשיגו כמנוסה בפתגם הידוע: הצורך הוא אם ההמצאות.

הפסוק, כל אשר בו מום לא תקריבו (ויקרא כב, כ) נתפרש כך: מה ת"ל, אם לא תשחטו, הרי כבר אמור למטה, אלא מה ת"ל לא תקריבו... לא תקדישו (תמורה ו, ב). פירוש זה לפסוק יש להסביר בדרך המטונימיה של החלפה בין שני מושגים שיש ביניהם קשר עובדתי, דהיינו הקדשה והקרבה, שכן אין הקרבה ללא הקדשת הבהמה לקרבן, ולכן ניתן להשתמש בלשון הקרבה במובן הקדשה.

מטונימיה דומה בדרך הפוכה נמצאת בפסוק, מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עליו את עולותיך וגו' (שמות כ, כ). במכילתא לפסוק יש מחלוקת משולשת באשר לפירושו של הביטוי, "וזבחת עליו". לפי דעת החכמים שם, וכן היא החלכה, אין שוחטים קרבן על המזבח, ופירושו של "עליו" הוא כנגדו של מזבח, ובלשון רש"י לפסוק: אצלו. אולם בתרגום ירושלמי לפסוק מתורגם ביטוי זה "ותקרבון עלוי" דהיינו ותקריבו עליו. וזאת על דרך המטונימיה של החלפת מונח אחד במונח אחר שיש ביניהם קשר עובדתי. מכיון שאי אפשר להקריב קרבן מבלי שחיטתו מקודם, לכן ניתן להשתמש בלשון שחיטה במשמעות הקרבה.

מטונימיה מסוג זה מומחשת יפה בהחלפת שמו הפרטי של מחבר בשם ספרו, שכן אין קשר הדוק יותר מזה שיש בין מחבר ובין ספרו. זוהי תופעה נפוצה בעולם הישיבות להתייחס למחבר בשם ספרו. רק מעטים מודעים לשם רבי יואל סירקיס כמחבר הב"ח (בית חדש), ולשם רבי שבתאי הכהן כמחבר הש"ך (שפתי כהן), ולשם רבי דוד הלוי כמחבר הט"ז (טורי זהב), ולרבי מרדכי יפה כמחבר לבוש מלכות (בקיצי ^{אצטחא} לבוש), ולרבי יוסף תאומים כמחבר של "פרי מגדים" למרות שכל השמות האלה מופיעים בשער ה"שלתן ערוך", ובמקום להתייחס אליהם בשמותיהם הם נקראים בשם ספריהם: ב"ח, ט"ז, ש"ך וכו'. וכהנה רבות, כגון רבי ישראל מאיר הכהן מראדין נקרא בשם "חפץ חיים" על שם ספרו זה, ועוד ועוד. וכבר העירו בעלי הגימטריות ש"ספר" הוא בגימטריה "שם"²¹. גם יש טעם לדבר, כי העיקר הוא הספר, ומה שיש בו, כדברי הפתגם: קבל את האמת ממי שאמרה²².

21. כך לחיד"א בספרו פתח עינים לסנהדרין צג, ב.

22. רמב"ם בהקדמה לשמונה פרקים. השוה ישראל דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים, עמ' 44.